

Алоїз Нуссбаумер

Примусові робітники в Пінцгау

Трудові відносини в період націонал-соціалізму • Життєві історії

НУССБАУМЕР А.

ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ В ПІНЦГАУ: ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ, ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ / ПЕР. з нім. О.НИКОЛАЙЧУК, РЕД. В.ГРИГОР'ЄВ. – ЧЕРНІВЦІ: КНИГИ – ХХІ, 2015. – 192 с.

Тема примусової праці мільйонів іноземців на території нацистського Райху, його союзників та окупованих ними країн сьогодні належить до найбільш досліджених в історіографії Другої світової війни. Особливо активно різноманітні питання з цієї проблематики вивчаються від початку 1990-х рр., що не в останню чергу пов'язане зі світовою дискусією навколо виплат грошових компенсацій колишнім підневільним працівникам та за-

вершенням термінів таємності архівних документів часів війни, відкриттям документальних фондів архівосховищ колишнього СРСР. На цей час проведено великий міжнародний усноїсторичний проект «Примусова праця 1939–1945: Спогади та історія», а записані в його рамках 600 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми жертвами нацистських переслідувань уже доступні для дослідників¹. Станом на жовтень 2012 р. бібліографія на тему примусової праці за часів націонал-соціалізму, за інформацією Німецького федерального архіву, нараховує 2721 позицію². Українське видання книжки австрійського історика Алоїза Нуссбаумера – це перша нагода для вітчизняного читача ознайомитися із західними дослідженнями на цю тематику. До того ж у праці оповідається про наших земляків, які змушені були працювати у сільських об'єктах однієї з австрійських громад.

Пінцгау – це високогірний регіон на південному заході Австрії, у федеральній землі Зальцбург. Сьогодні він відомий здебільшого завдяки розвитку зимових видів спорту. Натомість у період націонал-соціалізму тут розпочалося масштабне будівництво електростанцій із масовим примусовим залученням іноземців – як цивільних, так і військовополонених. З огляду на аграрну структуру економіки краю значну робочу силу було задіяно й у приватному сільському господарстві. Наприклад, на 1944 р. в імперській області Зальцбург працювало понад 22 тис. іноземних робітників, з яких третина – у Пінцгау (це – на 45 тис. 584 місцевих жителя), тобто кожного шостого сюди доставили примусово. Загалом, у часи Другої світової війни на території нацистської Німеччини й на окупованих нею землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок, дітей із 26 країн Європи³. Із них понад 4,5 млн були військовополоненими, а

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>

² Див.: [Електронний ресурс]: http://www.bundesarchiv.de/findbuecher/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm

³ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945.* – Stuttgart; München. – S.253.

майже 8,5 млн становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів. Жителі окупованих територій Радянського Союзу склали в Райху найбільшу групу іноземців. Так, у серпні 1944 р. в німецькій економіці працювало понад 7,8 млн іноземних цивільних і військовополонених, з яких майже 3 млн були доставлені з СРСР⁴. Якщо врахувати, що 50% цих радянських робітників вивезли з території, що її обіймає сучасна Україна, то українці становили одну з найчисельніших груп іноземців, котрі працювали в Райху. Проте кількість досліджень про наших співвітчизників у нацистській Німеччині та про їхні подальші повоєнні долі непропорційно мала порівняно з масштабами працевикористання їх у роки війни⁵. Незважаючи на появу окремих монографій, дисертаційних досліджень, статей і збірників спогадів ця тема продовжує містити численні «білі плями».

До таких недосліджених сторінок належать питання регіональних особливостей політики працевикористання українських робітників у Райху, умов їхнього життя та роботи в неволі, а також колективної пам'яті й ментальних особливостей сприйняття остарбайтерів місцевим населенням. Саме на маловідомих питаннях трудових відносин, різноманітних життєвих історіях польських, українських, французьких, сербських працівників та австрійських селян зосереджує увагу у своєму дослідженні А. Нуссбаумер. Праця ґрунтується на матеріалах Федерального архіву Німеччини (Берлін), Міжнародної пошукової служби (Бад-Арользен), зальцбурзьких архієпархії та земельного архіву, Пінцгауського окружного архіву, хронік місцевої жандармерії. Автор також записав понад 30 інтерв'ю з очевидцями. Це були колишні примусові робітники з Польщі та України, які в роки Другої світової війни працювали в Пінцгау, а також мешканці громад регіону – представники воєнного й післявоєнного покоління, діти колишніх примусових робітників, які після війни залишилися в Австрії. У дослідженні використано результати наукових студій про феномен примусової праці в різних галузях гуманітарних наук: історії, соціології, психології. Усе це дозволило вписати особливості працевикористання та життєві історії колишніх пінцгауських примусових працівників у широкий контекст, детально зупинитися на аналізі причин і мотивів дій історичних акторів тощо.

Структурно дослідження складається з таких розділів: «Довоєнний час – початок війни – депортація», «Робота та будні», «Умови існування», «Вільний простір» (під яким автор розуміє духовну опіку церкви над примусовими робітниками та їх вільний час), «Дискримінація – криміналізація – дисциплінування» (тобто нагляд і види покарань іноземців за різні проступки),

⁴ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S.221–222.*

⁵ Див., напр., праці українських істориків: *Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього району (минуле і сучасність): публіцистична хроніка.* – Л., 2005. – 268 с.; *Куніцький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор).* – Луцьк, 2007. – 248 с.; *Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.).* – Вінниця, 2009. – 768 с.; *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953).* – К., 2009. – 282 с.; *Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни».* – Х., 2010 – 336 с.; *Її ж. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти.* – Х., 2012. – 303 с.; *Данильчук В.Р. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області).* – Рівне, 2012. – 280 с.

«“Статеві злочини”», «Небажані діти». Тематично завершують книгу розділи «Післявоєнне життя» та «Примусова праця в регіональній пам’яті».

Уперше про А.Нуссбаумера авторка цих рядків почула 2008 р. – як про австрійця, котрий записував інтерв’ю з колишніми остарбайтерами й із захватом фотографував українські світанки та заходи сонця. І тепер зрозуміло, чому, адже оповідачі на сторінках його книги найперше згадували, як їм в Австрії цього бракувало («[...] польський робітник Ян говорив, що сонце вийшло аж за півроку, а так решту часу, мовляв, сиділо десь за горою», с.24). Автор співчутливо ставиться до своїх героїв: живих свідків війни, котрі поділилися з ним своїми життєвими історіями, і тих персонажів, чії біографії він реконструював за архівними документами. Дослідник щиро вболіває за їхню долю й багато уваги приділяє аналізу психологічного стану примусових працівників. Розповідаючи про довоєнне життя своїх респондентів, вербування, транспортування й розподіл на роботу він детально описує їхні соціально-психологічні проблеми, що їх часом набагато складніше було пережити, аніж фізичні навантаження (с.25):

«Спочатку більшості поляків, українців і росіян, які вперше у житті покинули рідну домівку, було дуже важко, адже після депортації вони опинилися у чужій країні, серед незнайомих людей, які говорили незрозумілою мовою. А ще – чужі звичаї, суворі гірські краєвиди, котрі в людей з рівнини викликали почуття страху. Крім цього молоді люди зіткнулися з упередженим ставленням місцевого населення. Багаторічні трудові відносини часто починалися з “витончених ритуалів приниження”. Місцевці намагалися нав’язати чужинцям власну мовну культуру, наприклад, змінювали імена робітників на свій манер, Ян на Йоганн тощо».

Поведінковою стратегією іноземців у цій ситуації було якомога довше залишатися разом із приятелями, шкільними товаришами, родичами, разом із котрими їх везли до Німеччини. Наприклад, український робітник із Галичини згадував про розподіл по окремих селянських подвір’ях і тимчасову втрату друзів як про найтяжче випробування для нього. У цій ситуації молоді цивільні працівники чоловічої статі через приниження їхньої людської гідності при розподілі по господарствах виявляли загострену схильність до самовиснаження. А.Нуссбаумер робить неочікуваний, як на мене, висновок про те, що метою такої старанної роботи «було добитися визнання з боку роботодавця, щоб повернути собі втрачене почуття власної цінності» (с.31). Найкраще виконання дорученої роботи було стратегією виживання іноземних робітників, тобто старатися, наскільки це можливо, уникати проблем. Як же це спостереження суперечить радянським настановам про «боротьбу» примусових робітників «у тилу ворога», намагання завдати йому якомога більше шкоди!

Багато уваги автор приділив аналізу «доіндустріального сільського соціуму Пінцау» та традиційної «патерналістської відповідальності селян» щодо своїх «слуг», якими були іноземні примусові робітники. У багатьох випадках ці сільські традиції вступали у суперечність із настановами націонал-соціалістичного

режиму. Наприклад, А.Нуссбаумер пише, що завдяки спільним життю й роботі довіра між іноземними працівниками та австрійськими селянами поглиблювалася, а расистські стереотипи місцевого населення поступово відступали на задній план. Спільні трапези господарів та робітників набували загалом такого ж символічного й матеріального значення, як і для місцевого населення. З одного боку, це символізувало прийом «слуги» до «спільного обійстя», а з іншого – достатнє харчування, на думку селян, мало стимулювати по повній викладатися на роботі.

Автор робить такі спостереження, що злочини, скоєні німецькими військами у Східній Європі проти цивільного населення, у процесі працевикористання особливо не впливали на стосунки між іноземними робітниками й місцевими мешканцями. Він припускає, що цивільні працівники та їхні роботодавці спільно намагалися, особливо коли крах «тисячолітнього Райху» ставав дедалі очевиднішим, пережити цю війну й націонал-соціалістичну диктатуру, наскільки це було можливим, без втрат. «Взаємозалежність» селян і «слуг» у доіндустріальному піндгауському соціумі нерідко була на руку примусовим робітникам. Так, аналізуючи їх медичне забезпечення у випадку хвороб, австрійський історик указує на поширену у селянському суспільстві практику самолікування, догляд господарів за хворим. Селяни дбали про своїх іноземних «батраків» як з економічно-трудова причин, так і завдяки усвідомленню власної патерналістської відповідальності за цих людей.

По один «бік барикад» опинилися австрійські селяни й іноземні «батраки» і в питанні вільного часу. Примусовим робітникам заборонялося залишати обійстя й табори навіть у вільний від роботи час, відвідувати кінотеатри, кафе, грати в карти, виїжджати у сусідні населені пункти, їздити на велосипеді, кататися на човні по озеру, заборонялися танці та співи, не дозволялося продавати іноземцям алкоголь тощо. Виглядало так, що дозвілля було привілеєм представників «панівної раси». Але архівні документи, звіти ландрата та повідомлення жандармерії свідчать, що ці заборони іноземні працівники повсякчас порушували спільно з місцевими селянами. Останні надавали своїм «батракам» вільний час на офіційні вихідні, а також у селянські релігійні свята, нерідко обійстя ставало місцем зустрічі іноземних робітників, де вони проводили свій вільний час, тут відбувався соціальний обмін як між робітниками, так і роботодавцями й прислугою. Підтримування стосунків із земляками виконувало надто важливу функцію для людей, відірваних від Батьківщини, тому примусові робітники йшли на чималий ризик, щоб відвідати своїх знайомих та рідних, здійснювали далекі поїздки, надсилали листи та продуктової посилки, нерідко у цих діях вони знаходили підтримку своїх господарів. А.Нуссбаумер пояснює таку ситуацію тим, що у селянському соціумі подібне регулювання вільного часу було складовою частиною «морального робочого часу», коли не існувало офіційних відпусток для батраків. Автор пише, що для нацистського режиму ця «демонстрація селянського панування» була як скалка в оці не лише через можливий негативний вплив на економіку, – католицькі свята та церква загалом виглядали як «системний опозиційний акт, що підривав “мотивовану расизмом” політику щодо іноземців» (с.66).

Для українського читача буде певним відкриттям описана у книжці австрійського історика діяльність католицького духовництва задля підтримки іноземних робітників, причому не лише західнохристиянського віросповідання. Духовна опіка над цивільними працівниками супроводжувалася різноманітними труднощами через втручання нацистського режиму у справи церкви. Так, заборонялася присутність польських робітників на месах для місцевого населення. Зі свідчень очевидців зрозуміло, що більшість пінцгауських мешканців, які брали участь у службах Божих, проявляли толерантність, що можна було зрозуміти як певне приєднання до громади села. І навпаки, намагання іноземців поставити релігію над національною належністю можна розглядати як спроби продемонструвати власну «значимість». Узгодженість дій іноземних працівників, місцевого населення та духовних осіб, яким неабияк імпонувала набожність вихідців зі Східної Європи, відкривала можливості для певної свободи дій. На думку автора дослідження, відвідання «німецьких» богослужінь слід розглядати, з одного боку, як непокору дискримінаційним порядкам нацистської держави, а з іншого – як глибоку духовну потребу, поєднану з можливістю на короткий час забути причину перебування на чужині.

Проте не все було так ідеально в патерналістських стосунках австрійських селян і їхніх іноземних «батраків». Місцеві жителі здебільшого не переймалися поведінкою цивільних робітників лише до того моменту, поки це не зачіпало їхніх власних інтересів. А.Нуссбаумер, аналізуючи соціальний поділ у «домашньому товаристві», зазначає, що в конфліктній ситуації не відбувалося солідаризації місцевих найнятих працівників з іноземцями. Важко уявити, щоб господар не виплачував зарплату австрійським робітникам, безкарно бив їх чи погано годував. Натомість у випадку іноземця, який відчував нездоланий мовний бар'єр та не знаходив ні в кого підтримки, місцевому роботодавцеві можна було не боятися дискредитації чи санкцій із боку сільської громади. Автор робить також важливий висновок, що опозиційність господаря до нацистського режиму автоматично не поліпшувала становище «його» іноземної робочої сили, як це можна було б припускати. Застосування фізичної сили, що на європейському життєвому просторі здавна вважалося засобом виховання, у випадку деяких роботодавців доходило до садизму. Наводяться свідчення про те, що деякі селяни били своїх працівників просто через примху. Хоча з серпня 1942 р. бити остарбайтерів заборонялося, роботодавцям жодні наслідки, крім тих, що в них можуть відібрати або «не виділити» іноземних робітників, не загрожували. Ближче до кінця війни за вбивство навіть передбачалися суворі санкції. При цьому слід виходити з того, пише А.Нуссбаумер, що переважна більшість роботодавців у відносинах зі «своїми» іноземними працівниками в першу чергу робили ставку на символічну владу, а вже потім – на відкрите насильство.

Нерідко внутрішні конфлікти між господарем та його іноземним робітником доходили до жандармерії та суду. На початковому етапі політики працевикористання не існувало спеціально розробленої системи покарань для іноземних працівників. Згодом вона з'явилася, бралися до уваги національність, статус, стать, а «заходи впливу» виходили далеко за рамки положень, чинних

для громадян Райху. Наприкінці червня 1943 р. після узгодження з міністерством юстиції всі каральні функції перебрало на себе Головне управління імперської безпеки. Відтепер кримінальні процедури за участю робітників із Польщі та СРСР слід було передавати до органів гестапо.

Найпоширенішими «злочинами» примусових робітників були втечі, ухилення від роботи, або, як це називали нацисти, «порушення трудового договору» та крадіжки. Автор детально розглядає обставини таких правопорушень, причину більшості з них він убачає в конфлікті з господарем. Утечі іноземців, що використовувалися в гірничій та інших трудомістких галузях промисловості, можна пояснити поганими умовами життя, праці, загрозою союзницьких авіанальотів. Але чому ж тікали з високогірних сільських господарств, особливо якщо взяти до уваги той факт, що ці працівники до кінця війни не зазнавали безпосередньої воєнної загрози, а також, працюючи у селянських сімейних господарствах, мали певну свободу та здебільшого отримували краще харчування на відміну від промислових робітників? Такою причиною, перш за все, міг бути конфлікт із господарем через недотримання так званих взаємних зобов'язань, які у відносинах патрон – клієнт регулювали соціально-економічні стосунки між господарем і батраками. У цих патріархальних структурах селянського соціуму, які склалися з неписаних правил, працівники, з одного боку, повинні були безумовно слухатися хазяїна, а з іншого – могли розраховувати на «справедливу оплату, достатнє харчування, можливість у випадку хвороби не виходити на роботу й не бути звільненим у зимові місяці, коли мало роботи» (с.94). Тому втечі з сільського господарства, зазначає австрійський дослідник, не слід розуміти як політичний опір нацистському режимові. Це здебільшого був протест проти неприйнятних або неналежних, на думку робітника, умов праці й життя.

Крадіжки в обійстях траплялися не так через жагу особистого збагачення, як радше тому, що іноземні робітники намагалися забезпечити себе речами, необхідними їм для планованої втечі або через недостатнє забезпечення з боку господарів та нацистської держави. Автор детально аналізує матеріали кримінального розслідування, які зберігаються у Зальцбурзькому земельному архіві, про звинувачення у крадіжці польських цивільних робітників. Один із випадків, на його думку, особливо показовий. Польського працівника його господарі звинуватили в покражі у солдата охорони годинника, кусня копченого м'яса та сукні господині. Поляк визнав перші два випадки, але вперто заперечував крадіжку жіночого плаття. У рамках слідчих дій у січні 1943 р. до «високопоставлених керівників СС і поліції Кракова» з Австрії було надіслано пояс від буцімто викраденої сукні, щоб обшукати батьківський будинок підозрюваного юнака. «Уся ця історія виглядає як гротеск, – зазначає А.Нуссбаумер. – Адже в той час, коли 6-та німецька армія була розбита під Сталінградом, а воєнне щастя остаточно відвернулося від вермахту, органи безпеки шукали в Польщі святкову сукню селянки з Леонберга» (с.101). Насправді вся ця історія з платтям була демонстрацією всеохоплюючої влади режиму над цивільними робітниками та їхніми сім'ями; режиму, що був здатен завзято продовжувати вже явно програну війну.

Окремий розділ книжки присвячено маловідомій для українського читача темі «статевих злочинів». Розселення по австрійських сільськогосподарських обійстях великої кількості іноземців, цивільних та військовополонених, молодих чоловіків і жінок, не могло не призвести до близького спілкування та зрештою статевих контактів між місцевим населенням і примусовими працівниками, що становило загрозу виплеканій нацистськими ідеологами «чистоті крові». Із метою вирішення проблеми запроваджувалися суворі покарання. За сексуальні стосунки «німецької жінки» з іноземним робітником першій загрожувало ув'язнення в концентраційному чи виправному таборі, а другого нерідко чекала смертна кара. До «заборонених» відносилися й інші зв'язки, як-от передача листів, прийом і дарування подарунків (чайових, сигарет, напоїв тощо). Тобто будь-які контакти з військовополоненими, що виходили за рамки суто трудових відносин, підлягали покаранню. Кримінальне переслідування передбачалося для цивільних євреїв, ромів, поляків, українців, росіян та французьких і радянських військовополонених. Для представників «германських народів» (голландців, данців, норвежців) або громадян союзних Райхові держав (Словаччини, Хорватії, Румунії, Угорщини, Болгарії) статеві стосунки у принципі не заборонялися, але перебували під постійним наглядом поліції та населення, які мали «перешкоджати зближенню».

У Зальцбурзькому земельному архіві зберігається 12 справ надзвичайних судових процесів, які проходили в 1941–1943 рр. у місцевому суді над «німецькими жінками», звинуваченими у сексуальних стосунках із військовополоненими. А.Нуссбаумер наводить соціальні характеристики цих обвинувачених. На момент винесення вироків їх вік становив 18–52 років, за своєю професійною діяльністю і соціальним становищем серед підсудних були селянка, служниця, сільськогосподарська працівниця, помічниця, офіціантка, хатня робітниця тощо. Як зазначає автор, гостроти додавало й те, що одна із засуджених селянок була не просто членом нацистської партії, а керівником місцевого осередку Націонал-соціалістичної жіночої організації (с.111–112). Восьмеро із дванадцяти жінок мали дітей, шестеро були одруженими, а двоє – овдовілими. Усі вони отримали терміни ув'язнення в концтаборах від трьох місяців до трьох років. А.Нуссбаумер детально аналізує зміст протоколів судових засідань і стверджує про вуаеристські приниження, що їх зазнавали постраждалі жінки від суддів та службовців, котрі провадили допит. «Злочини», в яких звинувачували жінок, описувалися в найдрібніших деталях.

Із документації пінцгауської жандармерії випливає, що в реальності за «заборонені стосунки» було заарештовано й засуджено значно більше жінок, ніж збереглося цих судових справ. Також документи свідчать, що троє цивільних працівників із Польщі 18-ти, 21-го та 25-ти років за «заборонені статеві стосунки» або ж «повторний злочин проти суспільної моралі» були страчені через повішення. Автор пише про «холодну жорстокість режиму, який не забезпечив їм навіть людського поховання». Така лють націонал-соціалістів ховалася за ширмою ідеологічних міркувань про «захист чистоти крові», а насправді владі

необхідно було взяти показових заходів, які дали б змогу чоловікам, призваним в армію, не хвилюватися за «безпеку» їхніх жінок і дівчат, котрі залишилися вдома.

З іншого боку, людьми, які доносили на жінок через їхні «заборонені стосунки» з іноземцями, рухало не лише почуття відповідальності перед нацистською державою, але й такі емоції, як ревності, заздрість, ненависть, помста. Завдяки доносам можна було заплямувати репутацію будь-якої людини та позбутися її. А.Нуссбаумер наводить приклад однієї овдовілої селянки, чий син загинув на Східному фронті, на яку за «заборонені стосунки з військовополоненим» донесла її 31-річна дочка. Є ще одна причина такого жорстокого ставлення до місцевих жінок – це традиційні консервативні норми поведінки та моральні цінності австрійського суспільства й селянського соціуму. Особливо яскраво це підтверджує сюжет про повоєнні пошуки справедливості та соціальної опіки від держави жінками, котрі відбули покарання в концтаборах. Найчастіше на звернення визнати їх жертвами політичного переслідування вони отримували негативну відповідь. Нерідко ті самі судді, які виносили їм обвинувальний вирок, цинічно пояснювали цим жінкам, що «дружне ставлення до військовополоненого у жодному разі не можна назвати боротьбою за відновлення вільної, демократичної Австрії» (с.121).

Якщо «німецьких жінок» карали за стосунки з іноземцями, то польок, українок чи росіянок сприймали суто як дешеву робочу силу, або ж їм відводилася роль «сексуального захисного валу перед тілом німецького народу». І до певного часу ніхто не замислювався над тим, що жінки зі Східної Європи можуть народити дітей. Проблемі й долі цих «небажаних» дітей у книжці А.Нуссбаумера присвячено окремий розділ. За підрахунками імперського міністерства внутрішніх справ, станом на червень 1944 р. чисельність дітей, народжених у Райху польками та остарбайтерками, становила 133 тис.⁶ Авторіві вдалося виявити в метричних книгах, актах реєстрації смертей та у списках окремих громад Пінцгау 163 дитини східноєвропейських жінок. Очевидно, що ці жінки не користувалися благами соціального захисту материнства, і смертність серед дітей становила майже 24,5% (порівняно з 6% для народжених німецьких дітей; с.132). Матері цих дітей були дуже молодими – 19–23 роки, третина була неодруженими, у рядку «Батько» найчастіше було вписано іноземця. Інший момент, який можна було виявити за спогадами очевидців і записами в метричних книгах, це активна участь місцевих мешканців у долі цих «небажаних дітей», причому незважаючи на офіційні заборони. Часто хрещеними матерями й батьками ставали пінцгауські селянки, господарі, доньки бауерів. «Таке кумівство, – як пише А.Нуссбаумер, – несло у собі не лише релігійний аспект, але й допомагало біднішим родинам зблизитися з більш заможними, нерідко отримати засоби для існування» (с.131). Автор наводить декілька історій, в яких діти іноземних працівників зростали в австрійських сім'ях, інших дітей довелося після війни примусово віддати на виховання до державних сирітських закладів.

⁶ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S.205.*

Завершують цікаве дослідження А.Нуссбаумера сюжети про нелегку повоєнну долю примусових працівників, які повернулися додому, а також тих, хто залишилися в Австрії або емігрував до англомовних держав. Автора вразили «позитивно забарвлені» спогади про працю в Пінцгау тогочасних робітників з України та Польщі, адже у жодному інтерв'ю не відчувалася ненависть до «колишнього ворога». Більше того, ці люди зустрічали його з вражаючою відкритістю, їх незмінно цікавило, що сьогодні відбувається в «їхніх» селянських обійстях у далекій Австрії. Це пояснюється не стільки гуманним ставленням до них там, але й через соціально-економічні проблеми в їхніх рідних країнах у повоєнний час.

Позитивна картина працевикористання іноземців постає й у спогадах представників воєнного та повоєнного поколінь корінних жителів Пінцгау. На думку автора, причина полягала в тому, що сільське господарство цього австрійського регіону споконвіку залежало від трудової міграції. З огляду на власні страждання, а також те, що місцеві мешканці виконували таку саму роботу під час війни, що й іноземці, «вони навіть із перспективи сьогодення не сприймають примусову працю актом несправедливості, зводячи все до природного для війни явища, яке “однаково” зачепило всіх людей» (с.158).

На завершення цього огляду хотілося б відзначити гарний переклад на українську мову, роботу літературного редактора, а також докладні довідковий апарат і коментарі, що значно полегшує читання неабияк насиченого специфічною термінологією тексту.

Т.В.Пастушенко (Київ)